

Ψ Η Φ Ι Δ Ε Σ

Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης
Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland

Ψηφίδες

Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης
Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland

Επιστημονική επιμέλεια:
Όλγα Γκράτζιου – Χρήστος Λούκος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2009

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ηράκλειο Κρήτης, Τ.Θ. 1385, 711 10. Τηλ. 2810 391083, Fax 2810 391085

Αθήνα: Μάνης 5, 106 81. Τηλ. 210 3849020-23, Fax 210 3301583

e-mail: info@cup.gr

URL: www.cup.gr

ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Οίκος Α. & Μ. Καλοκαιρινού, Σοφοκλή Βενιζέλου 27 / Λυσιμάχου Καλοκαιρινού 7

71202 Ηράκλειο, Κρήτη. Τηλ. 2810 283219, 288708, Fax 2810 283754

e-mail: info@historical-museum.gr

URL: www.historical-museum.gr

Η ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

© 2009 Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών

Επιστημονική επιμέλεια: Όλγα Γκράτζιου - Χρήστος Λούκος

Φιλολογική επιμέλεια: Τασούλα Μαρκομιχελάκη

Τεχνική επιμέλεια έκδοσης: Διονυσία Δασκάλου (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ

Πίνακας εξωφύλλου: Karin Skawran, *Tribute to Stella Papadaki-Oekland*

Μακέτα εξωφύλλου: Γιώργος Ματθιόπουλος

ISBN

978-960-524-289-3

978-960-89346-8-9

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<i>Εισαγωγικό σημείωμα</i>	xi
<i>Εργογραφία Στέλλας Παπαδάκη-Oekland</i>	xiv
<i>Συντομογραφίες</i>	xvii
<i>Karin Maria Skawran: Tribute to Stella Papadaki-Oekland</i>	xix

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ~ Αναπαραστάσεις του ιερού

Χανς Μπέλτινγκ Το προσωπείο του Χριστού. Διαμάχες για το πρόσωπο του Χριστού	3
Χρήστος Χατζηιωσήφ Ιεροί λίθοι, ιεροί τόποι, λαξευτές εκκλησίες στην Καππαδοκία κατά τη νεότερη εποχή	27

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ~ Από την κλασική στην όψιμη αρχαιότητα

Νικόλας Φαράκλας Η δαιμονική επιφάνεια και τα υβριδικά αγάλματα	43
Χαράλαμπος Β. Κριτζάς Αττικό επιτύμβιο επίγραμμα	61
Πλάτων Πετρίδης <i>Μάργαρον ἔς χειρας τὰς ἐμὰς τῇ προτεραίᾳ ἐμπέπτωκεν.</i> Η Λεοπάρδαλη των Δελφών και τα αντικείμενα μικροτεχνίας από μάργαρο	73

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ ~ Βυζαντινός κόσμος

Δημήτρης Κυρίτσης Από χωρικοί, στρατιώτες: άλλο ένα σχόλιο σε γνωστό χωρίο του Παχυμέρη (χι.9)	87
Τόνια Κιουσοπούλου Η γεωγραφία των βυζαντινών μοναστηριών. Παρατηρήσεις για μια τυπολογία	95

Μαρίνα Δετοράκη Ὡς καλοί σου οἱ οἴκοι, Ἰακώβ, αἱ σκηναί σου, Ἰσραήλ. Ἐνα απόσπασμα ἀπὸ τοὺς Ἀριθμούς καὶ ἡ βυζαντινὴ ερμηνεία του	107
Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου Τοιχογραφίες τοῦ Μεγάλου Ταξιάρχου Μιχαήλ στὴ Μεσαριά τῆς Ἄνδρου. Στοιχεῖα εἰκονογραφίας καὶ τέχνης	117
Ροδονίκη Ετζέογλου Κείμενο καὶ εἰκόνα. Παραστάσεις στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Οδηγητρίας στὸν Μυστρά	133
Βασιλική Α. Φωσκόλου «Δυτικές ἐπιδράσεις» στὴν τέχνη τῆς λατινοκρατούμενης Ἀνατολῆς. Μια πρόταση ἱστορικῆς ἀνάγνωσης	145
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ ~ Κρήτη: τόποι, ἔργα, ιδέες	
Χριστίνα Τσιγωνάκη Ἴτανος. Ἱστορία καὶ τοπογραφία μιᾶς παράκτιας θέσης τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο	159
Χαράλαμπος Γάσπαρης Ἐνα Καστροχωριό στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη. Βιτσιλιά, 1387	175
Γεωργία Μοσχόβη Διερεύνηση τῆς πολεοδομικῆς ἐξέλιξης τοῦ οικισμού τῆς Κριτσᾶς Μεραμπέλλου κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετοκρατίας	191
Ἀναστασία Γ. Γιαγκάκη Εισηγμένοι τύποι κεραμικῆς στὴν Κρήτη καὶ ἐγχώριες ἀπομιμήσεις τους. Προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις στὴν κεραμικὴ τοῦ 4ου-8ου καὶ 12ου-13ου αἰ. μ.Χ.	203
Στυλιανός Ἀλεξίου Βενετοκρητικὲς ἐπιγραφές Σιλάμου, Περβολιῶν, Ρεθύμνου	221
Ἀσπασία Παπαδάκη Ἡ συνύπαρξη τῶν δύο δογμάτων καὶ ἡ διαμάχη γιὰ τὸν ναό τοῦ Σωτήρα στὴν Ἱεράπετρα (1626-1627)	229
Ὀλγα Γκράτζιου Παναγία ἡ Λαμπηνή. Μια χαμένη, ἰδιαίτερα τιμῶμενη, μεσοβυζαντινὴ εἰκόνα τῆς Κρήτης	245
Μαρία Καζανάκη-Λάππα Ἡ παράσταση τῆς Σύναξης τῶν Ἀποστόλων σὲ κρητικὴ εἰκόνα τοῦ 16ου αἰῶνα. Μικρὴ συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος	257
Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος Δύο ἀκόμη «κονίσματα μικρὰ κεφαλῆς» τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε	273

Θεοχάρης Δετοράκης
Ένας Κρητικός ξυλογλύπτης στη Μονή Δαφνίου 283

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ ~ Στους τόπους της οθωμανικής κυριαρχίας

Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη
Εικόνα ένθρονου Χριστού, αφιέρωμα του Ιωαννίκιου
μητροπολίτη Βέροιας και πατριάρχη Αλεξανδρείας
κατά τον 17ο αι. Η σχέση της με την κρητική τέχνη 291

Στυλιανός Κ. Περδίκης
Ενεπίγραφα αργυρεπίχρυσα αφιερώματα από την Καππαδοκία
στην Ιερά Μονή Κύκκου 301

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ ~ Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις

Χρήστος Λούκος
Κέα: από την ταξινόμηση του Δημοτικού Αρχείου
σε πρώτες υποθέσεις για μια νέα ιστορία του νησιού. 323

Άννα Μίσσιου
Ιδεολογία και έρευνα. Οι βάρβαροι στη νεοελληνική
ιστοριογραφία του 19ου αιώνα 335

Νένα Γαλανίδου
Σχετικά με τη συμβολή του δεύτερου φύλου
στην ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπου 351

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο τόμος αυτός, με μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Οεκλαντ, καθηγήτριας της Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης ως το θάνατό της το Δεκέμβριο του 2002, εκδίδεται με πρωτοβουλία των συναδέλφων της και με τη συνδρομή της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών. Η Στέλλα Παπαδάκη-Όκλαντ υπήρξε από τα παλαιότερα μέλη του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Υπηρέτησε σε αυτό 22 χρόνια και συνέβαλε με την ξεχωριστή παρουσία της στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του από τα πρώτα, δύσκολα αλλά αισιόδοξα, χρόνια της λειτουργίας του. Ήταν επίσης δραστήριο μέλος της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών, υπήρξε μάλιστα μέλος του Διοικητικού της Συμβουλίου από το 1994, και Αντιπρόεδρος της από το 1997.

Οι μελέτες που συνεισέφεραν φίλοι, συνεργάτες, δάσκαλοι και μαθητές καλύπτουν ένα ευρύτατο επιστημονικό φάσμα. Ταξινομήθηκαν σε έξι ενότητες: *Αναπαραστάσεις του ιερού, Από την κλασική στην όψιμη αρχαιότητα, Βυζαντινός κόσμος, Κρήτη: τόποι, έργα, ιδέες, Στους τόπους της οθωμανικής κυριαρχίας, Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*. Πρόκειται εντούτοις σε όλες τις περιπτώσεις για ζητήματα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το έργο της τιμωμένης, με τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα ή με ερευνητικά σχέδια που υπήρξαν η αφορμή συνεργασίας της ίδιας με τους συγγραφείς του τόμου. Το βιβλίο ανοίγει με μια ζωγραφική ανάμνηση της Στέλλας από τη νοτιοαφρικανίδα φίλη της Κάριν Σκαβράν, ιστορικό της βυζαντινής τέχνης και ζωγράφο.

Η Στέλλα Παπαδάκη-Όκλαντ γεννήθηκε στις 8 Αυγούστου 1937 στο Ηράκλειο της Κρήτης, όπου έζησε τα μαθητικά της χρόνια. Σπούδασε Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αμέσως μετά την αποφοίτησή της, το 1960, έλαβε μέρος στο διαγωνισμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, που εκείνη την εποχή βρισκόταν σε περίοδο αναδιοργάνωσης, και διορίστηκε επιμελήτρια Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Κρήτη. Η προστασία των βυζαντινών μνημείων ήταν ως τότε σχεδόν ανύπαρκτη στο νησί και η καταγραφή τους υποτυπώδης, καθώς Εφορεία αρμόδια για τα μετά την αρχαιότητα μνημεία δεν υπήρχε στην Κρήτη πριν από το τέλος της δεκαετίας του 1960. Έτσι, από τα πρώτα

χρόνια της υπηρεσιακής της ζωής η Στέλλα αφιερώθηκε στον εντοπισμό βυζαντινών μνημείων και στην επίβλεψη των πρώτων αναστηλωτικών εργασιών σε εκκλησίες και εργασιών συντήρησης σε τοιχογραφίες τους. Από την εποχή εκείνη χρονολογείται ο ενθουσιασμός της για το πλήθος των μεσαιωνικών εκκλησιών της Κρήτης και η φιλοδοξία της να εντοπίσει τις ιδιαιτερότητες της ζωγραφικής τους. Το ερευνητικό αυτό ενδιαφέρον τη συνόδευσε σε όλη τη σταδιοδρομία της, αν και τα σχέδιά της χρειάστηκε να διακοπούν περισσότερες φορές.

Το 1965 μετατέθηκε στην Αθήνα, στο Βυζαντινό Μουσείο, από το οποίο απομακρύνθηκε αυθαίρετα από τη χούντα. Το 1969 παραιτήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και το 1970 έφυγε ως υπότροφος του ιδρύματος Alexander von Humboldt στη Γερμανία, όπου συνέχισε τις σπουδές της, αρχικά στο Μόναχο και στη συνέχεια στη Χαϊδελβέργη (1970-1974). Εκεί, κοντά στον καθηγητή Hans Belting, ιστορικό της τέχνης που βρισκόταν τότε στην αρχή της λαμπρής σταδιοδρομίας του και μόλις είχε ολοκληρώσει σημαντικές μελέτες για το βυζαντινό εικονογραφημένο βιβλίο, στράφηκε σε νέο ερευνητικό αντικείμενο, τα εικονογραφημένα χειρόγραφα. Υποστήριξε τη διδακτορική της διατριβή με θέμα «*The Illustration of the Byzantine Job Manuscripts*» το 1979 στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης.

Εν τω μεταξύ, μετά την πτώση της δικτατορίας, από το 1975 είχε επανέλθει στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, όπου συμμετείχε στη μερική επανέκθεσή του. Το 1977 παραιτήθηκε οριστικά από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και εγκαταστάθηκε στην Κρήτη. Από το 1980 δίδαξε Βυζαντινή Αρχαιολογία στη νεοσύστατη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης και από την ίδρυσή του, το 1983, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Στην πολύχρονη πανεπιστημιακή θητεία της διετέλεσε Πρόεδρος του Τμήματος και επανειλημμένα Διευθύντρια του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. Υπήρξε εμπνεύστρια και οργανώτρια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος στις Βυζαντινές Σπουδές και προώθησε τις συνεργασίες με ιστορικούς του Βυζαντίου και της τέχνης του από πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού. Δίδαξε επίσης ένα εξάμηνο, κατά το 1991, στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου.

Εκπροσωπώντας την άποψη ότι το Πανεπιστήμιο θα πρέπει να έχει ενεργή ανάμειξη στη ζωή της Κρήτης, ανέλαβε και συντόνισε προγράμματα για τα μνημεία του νησιού και για το κρητικό ιστορικό τοπίο. Ως στέλεχος της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών οργάνωσε και επέβλεψε την επανέκθεση της Γλυπτοθήκης του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης.

Η Στέλλα Παπαδάκη-Όκλαντ διακρινόταν για το υψηλό ακαδημαϊκό της ήθος, την αυστηρότητα στις κρίσεις της αλλά και μιαν εξαίρετη αίσθηση του μέτρου. Οι επιστημονικές της απαιτήσεις συνέκλιναν με την προσπάθεια και άλλων πολλών να διατηρήσει το νεαρό Πανεπιστήμιο Κρήτης, και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ειδικότερα, μεγάλους ακαδημαϊκούς στόχους και πνεύμα ανανέωσης, και να αποφύγει την επαρχιακότητα, αν και βρισκόταν στην περιφέρεια.

Οι δημοσιεύσεις της χαρακτηρίζονται από μεθοδικότητα, εμβρίθεια

και σαφήνεια. Όμως η τελειοθηρία της δεν υπήρξε ευεργετική για την ίδια. Η επιθυμία της να εκδώσει τη διατριβή της για τα βυζαντινά χειρόγραφα του Ιωβ συμπληρωμένη από ένα δεύτερο τόμο με τον πλήρη κατάλογο όλων των απεικονίσεων των σωζόμενων εικονογραφημένων χειρογράφων της ιστορίας του, δηλαδή μερικές χιλιάδες μικρογραφίες συνολικά, υπήρξε εμπόδιο στην έκδοση της μελέτης της, η οποία αποτελούσε την εποχή που γράφτηκε μια ανανεωτική προσέγγιση στο πρόβλημα των εικονογραφήσεων εκτενών αφηγηματικών κύκλων και είχε ήδη μιαν αξιοθαύμαστη πληρότητα ως προς την τεκμηρίωση του σωζόμενου υλικού. Το βιβλίο της εκδόθηκε τελικά, μεταθανάτια, χωρίς τον προγραμματιζόμενο από την ίδια δεύτερο τόμο, με τη φροντίδα της οικογένειάς της.

Ανέκδοτο έμεινε και το δεύτερο μεγάλο έργο της που αφορά τις *Βυζαντινές τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κρήτη* και είχε ολοκληρωθεί ήδη από το 1991. Η επιθυμία να προσθέσει και στο βιβλίο αυτό ένα δεύτερο τόμο για να τεκμηριώσει ένα απέραντο και αδημοσίευτο ακόμη υλικό ανέστειλε την έκδοση του βιβλίου. Στην προσπάθεια αυτή σχεδίαζε να αφιερώσει μιαν ετήσια ακαδημαϊκή άδεια το 2000-2001 και τότε ακριβώς αρρώστησε. Οι επιμελητές του παρόντος τόμου, που γνωρίζουν το έργο, ελπίζουν ότι και το βιβλίο αυτό θα μπορέσει να εκδοθεί από τα κατάλοιπά της.

Η παρηρησία της συνδυασμένη με μιαν αυξημένη αίσθηση του δικαίου δημιουργούσαν γύρω της κλίμα εμπιστοσύνης και σεβασμού. Η αξιοπρέπεια που ακτινοβολούσε και η προσωπική γοητεία της είναι αξέχαστες για τους συγγραφείς του παρόντος τόμου.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΤΕΛΛΑΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΕΚΛΑΝΔ

1. «Μεσαιωνικά Κρήτης», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 19 (1966) Β2 Χρονικά, 458-461, πίν. 531-540.
2. «Byzantine and Medieval Crete / Βυζαντινοί, Μεσαιωνικοί χρόνοι», *Αρχιτεκτονική* 58 (1966) 68-75, 113, 118.
3. «Μεσαιωνικά Κρήτης», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20 (1967) Β2 Χρονικά, 573-576, πίν. 728-738.
4. «Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 22 (1967) Α΄ Μελέται, 87-111, πίν. 55-77.
5. «Μεσαιωνικά Κρήτης», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 21 (1968) Β2 Χρονικά, 430-435, πίν. 467-478.
6. «Κρήτη» [στο: Χρονικό του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου], *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 22 (1968) Β1 Χρονικά, 31-34, πίν. 43-48.
7. «Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Αμάρι. Παρατηρήσεις σε μία παραλλαγή της Δεισσεως», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, τόμ. Ζ΄ (1974) 31-57, πίν. 7-10.
8. «Οι μικρογραφίες ενός χαμένου χειρογράφου του 1298», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, τόμ. Η΄ (1975/76) 29-54, πίν. 14-39.
9. *The Illustration of Byzantine Job Manuscripts* [δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή], Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης 1979 [Βλ. αρ. 30].
10. «Ένα εικονογραφημένο τετραεγγελο του 12ου αιώνα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, τόμ. Ι΄ (1980/81) 289-306, πίν. 77-82.
11. Λήμματα στον Κατάλογο της Έκθεσης για τα 100 χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1984, σ. 42-44.
12. «Grossinsel Kreta. Auf den Spuren von Byzantinern und Venezianern», στο: E. Melas (επιμ.), *Alte Kirchen und Kloster Griechenlands*, Κολονία 1985 (7η έκδοση), σ. 275-283.
13. «Το Άγιο Μανδήλιο ως νέο σύμβολο σε ένα αρχαίο εικονογραφικό σχήμα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, τόμ. ΙΓ΄ (1988) 17-37.
14. «Ο κώδικας 590 της Μονής Βατοπεδίου, ένα αντίγραφο του Ιώβ της Πάτμου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, τόμ. ΙΔ΄ (1987/88) 283-294.

15. «Μανόλης Χατζηδάκης» [Βιογραφικό-βιβλιογραφικό σημείωμα], *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. 9β, Αθήνα 1988, 412-413.
16. *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Αρχαιολογία* [δακτυλόγραφες πανεπιστημιακές σημειώσεις], Ρέθυμνο 1989.
17. Βιβλιοκρισία: «P. Huber, *Hiob. Dulder oder Rebell? Miniaturen zum Buch Hiob in Patmos, Rom, Venedig, Jerusalem und Athos*, Ντύσελντορφ 1986», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989) 318-319.
18. «The Representation of Justinian's Column in a Byzantine Miniature of the Twelfth Century», *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990) 63-71, εικ. 1-2.
19. «Τα εικονογραφημένα βυζαντινά χειρόγραφα του Μουσείου Μπενάκη», *Ελληνικά Χειρόγραφα, 10ος-16ος αιώνας*, Μουσείο Μπενάκη και Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (CNRS), Αθήνα 1991, σ. 363-366.
20. «Βυζαντινή Κρήτη», *Διάλογος* 10 (Δεκέμβριος 1991) 37-59.
21. «Δυτικότερες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. Β', Αθήνα 1992, σ. 491- 514.
22. «El Greco's 'Byzantinism'. A Re-evaluation», στο: N. Hadjinicolaou (επιμ.), *El Greco of Crete. Proceedings of the International Symposium held on the occasion of the 450th anniversary of the artist's birth, Iraklion, Crete, 1-5 September 1990*, Ηράκλειο 1995, σ. 409-424.
23. *Η τέχνη στην Κρήτη: 4ος-18ος αιώνας. Βιβλιογραφία περιόδου 1900-1990*, Ηράκλειο 1996.
24. «Ο Χάνδακας κέντρο ανανέωσης και ακτινοβολίας της βυζαντινής καλλιτεχνικής παράδοσης», στο: *Ο Μίτος της Αριάδνης*, Ηράκλειο 2000, σ. 99-120.
25. «Από τη ζωή των ζωγράφων στην Κρήτη κατά τους πρώτους αιώνες της Ενετοκρατίας», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο 9-14 Σεπτεμβρίου 1996), Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2000, τόμ. Β2, σ. 155-176.
26. «El Grecos kretische Periode: späte Nachklänge früherer Erfahrungen», στο: W. Seipel (επιμ.), *El Greco. Κατάλογος έκθεσης στο Kunsthistorisches Museum Wien*, Βιέννη 2001, σ. 69-75.
27. «Βυζαντινοί Χρόνοι», στο: *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, Άγιος Νικόλαος 2000, σ. 47-89.
28. Μετάφραση: Ernst Kitzinger, *Η βυζαντινή τέχνη εν τω γενέσθαι. Τα κύρια τεχνοτροπικά ρεύματα στην περιοχή της Μεσογείου, 3ος-7ος αιώνας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003.
29. (Σε συνεργασία με την Όλγα Γκράτζιου), «Η έρευνα της Αρχαιολογίας και Ιστορίας της τέχνης του Μεσαίωνα», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001). *Κεντρικές Εισηγήσεις*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2006, σ. 205-222.
30. *Byzantine Illuminated Manuscripts of the "Book of Job". A Preliminary Study of the Miniature Illustrations, its Origin and Development*, Αθήνα, Brepols Publishers, 2009.

Σ Υ Ν Τ Ο Μ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Ε Σ

AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
ASV	Archivio di Stato di Venezia
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
ByzForsh	<i>Byzantinische Forschungen</i>
CEG	P.A. Hansen, <i>Carmina Epigraphica Graeca Saeculorum</i> VIII-V A.Chr.N., Berlin – N. York 1983. Saeculi IV A.Chr.N. (CEG 2), Berlin – N. York 1989
CIEB	<i>Congrès International des Études Byzantines</i>
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
CRAI	<i>Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
EG	M. Guarducci, <i>Epigrafia Greca</i> , Roma 1967-1978
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
LSJ	H.G. Liddel – R. Scott, <i>A Greek English Lexicon</i> (rev. and augm. By J.S. Jones), Οξφόρδη 1996
MAMA	<i>Monumenta Asiae Minoris Antiqua</i> , Manchester 1928 κ.ε.
OMS	<i>Opera Minora Selecta</i> [L. Robert]
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i>
RA	<i>Revue Archéologique</i>
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i>
REG	<i>Revue des Études Grecques</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden 1923
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta</i>
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME	Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια

My dearest
Do not ever think that I ever forget you
feeling how the love of a life and the
memory you have within the heart
of me I hope you may find
of my thoughts and feelings
But I am sure you will find
them every day
I hope to see you
and I hope to see you
with love
Your
Lillian

For Stella
Karin 2004

Karin Maria Skawran

Tribute to Stella Papadaki-Oekland

My painting is an unorthodox way of paying tribute to Stella Papadaki-Oekland in this Festschrift, which is dedicated to her. I have been out of touch with Byzantine art for some time now, and cannot do justice to the request to contribute an article for this publication. My painting, at this point in time, is the best way for me to honour Stella.

Stella was a close friend of mine, and she was also the first person in Greece to share her vast knowledge of Middle Byzantine fresco painting with me. I met her in 1968 when I first came to the British School of Archaeology at Athens to undertake research for my doctoral thesis on *Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, which was subsequently published in Pretoria, South Africa, in 1982.

When I met Stella, Greece was going through turbulent times, and we spent many a night discussing the traumatic events which were the order of the day. Drinking endless cups of coffee and smoking cigarette after cigarette, we thought of ways to assist people who, Stella knew, were suffering under the colonels' brutal regime. But we also spent many hours looking at photographs of Middle Byzantine frescoes, especially those in Crete, with which she was so well acquainted. Later, when Stella had moved to Crete, I visited her on several occasions, and we visited churches together, discussing the style and iconography of the frescoes. These discussions were lively and inspiring for me, and I shall never forget the passion with which Stella talked about our research, and the warm generosity with which she shared her knowledge and expertise with me.

The painting in which I pay tribute to Stella, is a mixed-media work. I have tried to evoke the feeling of the Byzantine manuscripts which she researched. It is a multi-layered work, both physically and emotionally. In it I have assembled some of the memories I have of Stella – our trips to the Byzantine churches in Crete and elsewhere in Greece, the frescoes we saw, and the poppies we picked on our walks in the spring. The painting also includes parts of her last letter to me, and two photographs, one of Stella as the young woman I met in 1968, and the other, taken a year or so before her untimely death.

I shall always remember Stella for her warm friendship, her sincerity, courage and integrity.

